

LİLO LINKE'NİN İZLENİMLERİ IŞIĞINDA BİR DEVRİM ŞEHİRİ OLARAK SAMSUN

SAMSUN AS A REVOLUTION TOWN UNDER THE LIGHT OF THE IMPRESSIONS OF LILO LINKE

Ayşegül KUŞ*

Geliş Tarihi/Received:05.08.2020

Kabul Tarihi/Accepted: 14.12.2020

KUŞ, Ayşegül, (2021), "Lilo Linke'nin İzlenimleri Işığında Bir Devrim Şehri Olarak Samsun", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 43-58.

Öz

Modern Türkiye'nin kuruluşu ile birlikte siyasal toplumsal yapıda yaşanan köklü değişimler, geçmişten günümüze Batılı yazar ve araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bu nedensiz değildir; Türk modernleşmesi, Osmanlı'nın Tanzimat sürecinden itibaren sosyal-kültürel ve siyasal anlamda Batılılaşmasını, Batı uygarlığına entegre olmasını temel alır. Alman asıllı yazar ve gazeteci Lilo Linke, Nazi Almanya'sının baskıcı yönetiminden Londra'ya kaçmak zorunda kalan kadın bir seyyah olarak, 1935 yılında Türkiye'ye gelmiş, İstanbul'dan başlayarak Doğu illerini ve deniz sahilindeki Karadeniz illerini gezmiş; Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde kurulan yeni Cumhuriyeti ve bu Cumhuriyetin aydınlanma ruhuyla gerçekleştirdiği yenilik ve devrimlerin toplum üzerindeki etkilerini yakından gözlemlemiştir. Lilo Linke'in, Allah Dethroned: A Journey Through Modern Turkey adlı yapıtı, modern Türkiye'de yaşanan siyasal devrimlerin ve kültürel dönüşümlerin, bir batılı kadın araştırmacı ve seyyahın gözünden biraz da şaşkınlıkla ifade edilmiş bir belgesi niteliğindedir. Ona göre, Türk devrimi, Doğulu bir toplumun, din odaklı olarak yapılanmış bir kültürün, devrimci bir kadroyla nasıl modernize olduğunu ve modern değerlerin toplumca nasıl kabul gördüğünün önemli bir belgesi niteliğindedir. Yani Modern Türkiye, ona göre, Tanrı odaklı bir toplumdan, laik odaklı bir topluma geçişin örneğidir. Onun modern Türkiye'ye dönük yaptığı canlı betim ve analizden bir devrim şehri olan Samsun da nasibini alır. Samsun, Kurtuluş savaşının ilk adımının atıldığı, Cumhuriyete ve devrimlere giden yolun temellerinin atıldığı; siyasal yönetimi, Halkevleri, Millet Mektepleri, tütün fabrikası ve limanı ile modern kültürü ve değerleri kendisinde yansıtan en önemli Anadolu kentidir. İşte bu makale, Linke'nin söz konusu yapıtındaki 1930'lu yıllara ait Samsun izlenimlerine dayanmaktadır. Bu izlenimlerin analizi yoluyla, dönemin Samsun'unun ekonomisinin can damarını oluşturan kurumsal yapılar ile devrimleri halka yaymak için oluşturulan girişimlerin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Modern Türkiye, devrimler, Samsun, sosyo-kültürel yaşam, siyasi ve ekonomik yapı.*

*Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, aysegulkus@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-8051-6001>).

Abstract

Along with the foundation of the Modern Turkish Republic the radical changes experienced in the social structure have drawn the attention of the Western writers and the researchers from past to the present time. It is not groundless; Turkish modernisation takes the basis of westernisation of the Ottoman culturally and politically from the Tanzimat period onwards, her integration into the Western civilization. As a woman traveler, Lilo Linke, who was German, the writer and the journalist, had to escape London from the oppressive ruling of the Nazi Germany and came to Turkey in 1935, starting from İstanbul she visited the Eastern towns and the Black Sea towns on the coast and closely observed the newly-established Republic founded under the leadership of Atatürk and the effects of the reforms realised by the enlightened spirit of the Republic upon the society. The work of Lilo Linke titled as Allah Dethroned: A Journey Through Modern Turkey is somewhat a document that surprisingly expresses the political revolutions and the cultural transformation experienced in modern Turkey from the eye of a Western researcher and the traveler. To her, the Turkish revolution is an important document how an Eastern society, the religiously structured culture has been modernised through a revolutionist staff and how the modern values have been adopted by the society. Namely, to her, the modern Turkey is an example of a transition from the God-based society to the secular based society. From her vivid description and analysis, Samsun, a revolution town, also gets its share. Samsun, where the first step of the Independence war was taken and the foundations for the Republic and the reforms were laid; the political administration, People's Houses, the tobacco company and its port is the most important town that reflects the modern culture and its values in itself. This article is based on the impressions of Lilo Linke in the aforementioned work in 1930's. Through the analysis of these impressions, it is aimed to put forth the institutional structures that make up the heart of the economy of Samsun at the time and the attempts to spread the reforms to the public.

Keywords: *Modern Turkey, revolutions, Samsun, socio-cultural life, political and economic structure.*

1-Giriş

19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek büyüyen ve nüfusu artan Samsun, İkinci Meşrutiyet'in ardından 14 bağımsız sancaktan biri olan Canik Livası'nın merkeziydi. Cumhuriyetin ilanından 20 gün kadar önce müstakil livaların vilayete dönüştürülmesi üzerine Canik vilayet, Samsun da bu vilayetin merkez kazası oldu.¹ Kent, Milli Mücadele'nin başlangıç noktasını oluşturduğu için, 19. yüzyılın ikinci yarısında sahip olduğu siyasi, sosyal ve ekonomik önemi 20. yüzyılda da devam ettirdi. Zira Samsun, savaş boyunca Milli Hükümet'in önemli bir liman şehri olarak olağanüstü zor koşullarda denizden sürdürülen lojistik taşımacılığın düğüm noktalarından biri konumunda oldu. Bu bağlamda, Samsun Batı Cephesi'ni desteklemek üzere çeşitli silah, teçhizat, cephane, yiyecek ve giyecek gibi malzemelerin deposu olma işlevi gördü; çünkü bölgeye karşı denizden yapılabilecek askerî bir harekât, bu cephenin lojistik yönden desteklenmesine büyük bir darbe indirebileceği için, elde bulunan ve elde edilen toplar ve silahlar önemine göre öncelikli olarak liman şehirlerine ve kıyılara yerleştirilip, herhangi bir çıkarma hareketine karşı konuşlandırıldı.² Dolayısıyla, Anadolu'nun dışarı açılan kapısı olması nedeni ile Milli Mücadele'nin önemli bir merkezi haline gelen Samsun, özellikle Müttefik güçlerinin, Anadolu'da kendilerine karşı oluşan Kuvây-ı Milliye hareketini abluka altında tutmak istemesi sebebiyle, sahip olduğu coğrafi konum nedeniyle, daha da önemli hale geldi.³

Samsun vilayeti, Cumhuriyetin ilanından sonraki 1925 ve 1926 yıllarında idari bakımdan merkez, Bafra, Çarşamba ve Terme kazalarından oluşuyordu. Bir sonraki yıl Havza ve Vezirköprü kazalarının da oluşturulmasıyla birlikte Samsun vilayeti beş kazadan oluşan bir vilayet halini aldı. 1935 nüfus sayımında Kavak ve Lâdik kazalarından söz edilmesi, Samsun'un 7 kazalı bir vilayete dönüştüğünü göstermektedir.⁴ 1923 yılında Samsun-Sivas demiryolu inşaatına yeniden başlanması, kentin kaderini değiştiren önemli olaylardan birisidir. O zamana kadar Karadeniz şehirleri içerisinde önemli bir yere sahip olan Samsun, bu projenin 1932 yılında tamamlanmasından sonra, bölgenin en büyük kenti olma yönünde ilerlemeye başlamış ve böylece şehrin ticari hayatına büyük katkı sağlayan bu proje, kenti bölgede önemli bir cazibe merkezi haline getirmiştir.⁵

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren her anlamda önemli bir merkez olma özelliğini sürdüren ve pek çok devletin hâkimiyet tesis etmek için mücadele ettiği Samsun şehri, tarihsel süreçte pek çok Batılı seyyah ve araştırmacının ilgisini çeken bir yer olmuştur. Bu bağlamda, 15. ve 16. yüzyıllarda birçok batılı seyyah ve araştırmacı, meslekleri gereği veya görevlerini icra etmek üzere Anadolu'ya gelmiştir. Örneğin, Michele Membré (1542), Vinceno degli Alessandri (1571), Ruy Gonzales de Clavijo (1403-1405) ve Johann Schilterberger (1396-1402) Samsun'a eserlerinde yer veren seyyahlar arasındadır. 18.-19. yüzyıllar arasında ise Tournefort, Beaucamp, Jaubert, İngiliz tersane kumandanı Binbaşı Macdonald Kinneir, Rottiers ve Jouannin, Hamilton, Ainsworth, Bijişkyan, Walpole, Morrdtman, Lennep, Bryce, Tozer gibi kimi Batılı seyyah ve araştırmacılar kenti ziyaret etmiştir. Kente yönelik bu ilginç modern dönemde de sürdüğü görülmektedir.

1 Dursun Ali Akbulut, "Canik Müstakil Livasının Son Mutasarrıfı ve Samsun'un İlk Valisi Osman Bey", İlkçağdan Cumhuriyete Samsun, ed. Cevdet Yılmaz, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2012, s.229.

2 Figen Atabey, "Milli Mücadele Döneminde Samsun Bahriye Müfreze Komutanlığı ve Faaliyetleri", *Uluslararası Sosyal Bilgiler Araştırmaları Dergisi*, 12/68, 2019, s. 318.

3 Rahmi Doğanay, "İstiklal Harbinde Samsun'daki Amerikan Filosu", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Samsun 2006, s. 163; Emrullah Nutku, "Samsun'un Bombardımanı ve Kahramanlık Yarışı", *Yakın Tarihimiz*, Nutku, Emrullah, "Samsun Bombardımanı ve Kahramanlık Yarışı", Yakın Tarihimiz, c.4, sy.41, İstanbul 1962, s. 60-61.

4 Filiz Diğroğlu, "Samsun Ticaretinin Kurumsal Teşkilatı (1923-1950)", *Gelenekten Moderniteye Samsun*, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2014, s.231.

5 İbrahim Telliöğlu, "Samsuna Türk Yerleşiminin Tarihi Gelişimi", *Turkish Studies*, 9/4, 2014, s. 1114.

Bu çalışma, Nazi Almanyası'ndan kaçarak Londra'ya giden Alman gazeteci Lilo Linke'in⁶ 1937 yılında "Allah Dethroned" adı ile Londra'da yayımlanan⁷ eserindeki Samsun izlenimlerine dayanmaktadır. Bu izlenimlerin analizi yoluyla, dönemin Samsun'unun ekonomisinin can damarını oluşturan bazı kurumsal yapılar ile devrimleri halka yaymak için yapılan girişimler ortaya konulacaktır.

2-Şehrin Yapısı ve Yönetimine İlişkin İzlenimler

Linke'nin Giresun'u ziyaret ettikten sonraki ilk durağı, vapurla geldiği Samsun'dur. Ancak seyyah, kente geldiği tarihle ilgili eserinde herhangi bir not düşmez. Sadece yapının ilk bölümünde 1935 yılının Mart ayında Türkiye'ye geldiğini söylemekle yetinir.⁸ Seyyah kente doğu tarafından gelmiş ve kendi ifadesiyle Karadeniz turunu kuzeydoğuya yaptığı dolambaçlı bir gezi ile tamamlamıştır. Linke, Samsun limanına iner inmez kenti keşfe çıkar ve şehre dair bilgiler vermeye başlar. O, ilk olarak Samsun'un büyük ve önemli bir şehir olduğunu ve deniz kıyısında beş katlı bir apartman ile birtakım depolara sahip olduğunu yazar. Daha sonra cadde ve sokakların geniş ve temiz olduğundan söz eder. Ayrıca sokaklarda gölgeleri kaldırım taşlarına ve eski taş evlerin ön yüzüne vuran ağaçlar olduğunu söyler. Ardından Linke kente dair izlenimlerini şu şekilde sürdürür:

*"Tüm şehirde oldukça hoş bir tatil havası hüküm sürüyordu. Küçük kız çocukları canlı renklerde etekler giymişler ve sokaklarda hoplayıp zıplıyorlardı. Beyaz kıyafetler içindeki adamlar "dondurma dondurma" diye bağırırken "a" harfini genizden gelen bir sesle söylüyorlardı. Pencere kenarlarındaki kutularda ve küçük bahçelerde çiçekler açmıştı. Duvarların ve kapıların üzerlerini mor salkımlar ve asmalar sarmıştı."*⁹

Seyyahın verdiği bilgilerde, onun kentin cadde ve sokaklarına, evlerine ve günlük yaşamına dair olumlu anlatımlar yaptığı ve kentte şahit olduğu günlük yaşamı, dinamik ve hareketli olarak betimlediği görülmektedir. Ayrıca devam eden satırlarda Linke'in "uygarlığa dönüşünü kutlamak için serin ve modern bir eczaneden krem aldığı ve eczacı ile sohbet ettiği"¹⁰ şeklinde verdiği bilgi, kentin, Cumhuriyetin ilk yıllarında modern ve uygar

6 Lilo Linke, 31 Ekim 1906 yılında, kendi ifadesi ile Berlin'in doğusunda işçi sınıfının yaşadığı bir bölgede küçük bir burjuva ailede dünyaya gelmiştir. Linke'nin babası Prusya hükümeti emrinde çalışan ve ülkenin doğu sınırında harita çizmekle görevli bir memurdu. 1925 yılında Berlin Genç Demokratlar hareketine ve 1930 yılında Radikal Demokrat Partinin kurucu üyesi oldu. Seyyah 1931 yılında İngiltere'ye bir seyahat gerçekleştirdi ve orada İngiliz yazar Margaret Storm Jameson ile tanıştı. Bundan iki yıl sonra 1933 yılının ortalarında adı geçen yazardan bir davet aldı ve İngiltere'ye yerleşti. Yazar ve gazeteci olan Linke, yaşadığı dönemde hem İngilizce konuşan dünya hem de diğer dilleri konuşan milletler tarafından tanınan bir figür haline geldi. Avrupa, Asya ve Latin Amerika gibi üç kıtaya çeşitli seyahatler yapan Linke, ekonomi, siyaset, medya, savaşlar, açlık, devrimler, tüketimcilik, sanayileşme, çevre, sağlık, aile, toplumsal cinsiyet ve din gibi konuları eserlerinde ele alır. O, yaşadığı dönemde Birinci Dünya Savaşı, Kasım Devrimi, Atatürk önderliğinde Türkiye'de gerçekleştirilen modernleşme, Avrupa ve İngiltere faşizmi, Almanyada yükselen Nazizm, İkinci Dünya savaşı gibi dünya tarihini derinden etkileyen olaylara şahit olmuştur. Seyyah, 1963 yılında Atina'dan Londra'ya dönerken uçakta geçirdiği kalp krizi nedeniyle hayatını kaybetmiştir bkz. Anita Judith Ogurlu, Lilo Linke: A 'Spirit of Insubordination' Autobiography as Emancipatory Pedagogy; A Turkish Case Study, Unpublished Phd., Humanities and Cultural Studies, Birkbeck College, University of London, 2016, s.7-34, 37.

7 Linke'nin bu eseri, "Mustafa Kemal Türkiye'si" adı ile A. Rauf Tektaş tarafından Türkçeye çevrilmiş ve İkarus yayınevi tarafından 2008 yılında yayımlanmıştır. Ancak muhtemelen bazı tepkilere yol açmamak için, yayınevinin başlığın orijinal adını kullanmadığı dikkat çekmektedir. Yapının orijinal adını Türkçeye "Tahtından İndirilmiş Allah" olarak çevirmek mümkündür. Linke'nin bu dikkat çekici başlığı seçmesinin nedenlerinden biri, kitabının satışını arttırmak, diğer bir nedeni de teokratik bir devlet anlayışından modern ve demokratik bir devlet anlayışına geçiş ifade etmek düşüncesi olabilir.

8 Linke, age, s.3.

9 Lilo Linke, *Allah Dethroned*, Constable Co Limited, London 1937,s.158.

10 Linke, age, s.213.

bir kent olduğunu göstermektedir. Seyyahın Samsun'u uygar bir kent olarak nitelendirmesi, onun kente Erzurum, Erzincan, Malatya, Kars ve Ardahan gibi Doğu Anadolu bölgesindeki bazı şehirleri ziyaret ettikten sonra gelmesi ile ilişkilendirilebilir. Nitekim adı geçen yapıt incelendiğinde, seyyahın, ikinci bölümde Doğu Anadolu'dan kuzeydoğu Anadolu'ya geçtikten sonra, "Uygarlığa Doğru İleri" adlı bir başlık attığı dikkat çekmektedir.¹¹ Linke daha sonra üç yıl Prusya ordusunda görev yapmış belediye başkanını ziyaret eder.¹² Linke, bu ziyaretin hiç bir formalite olmadan gerçekleştiğini ve belediye başkanı tarafından samimi ve içten bir şekilde karşılandığını yazar. Linke ardından belediye başkanı ile yolculuğu ve şehrin sorunlarına dair sohbet ettiklerini söyler. Linke'ye göre, sohbetleri esnasında insanlar kapıyı vurmaktan içeri girmektedir ve başkan getirilen evraklara göz atmaktadır. Bu bağlamda, seyyah, başkanın kendisine eski bir kitaptan okuyup tercüme ettiği ve çok dikkat çekici bulduğu eski yönetim anlayışından şu şekilde bahseder:

*"Onun kapısı daima açık ve ona danışmak kolay olacaktır. İnananların tek bir sorunu bile kendisine emanet edilmiş olan kişi, eğer kapısını kapatır ve bu yüzden eziyet görenler ve ihtiyaç sahipleri ona ulaşamazsa, çok ihtiyaç duyduğu merhamet kapısı ona kapanacaktır. Böylece o Azametli ve Yüce olan Allah'ın şefkati ile kusursuz iyiliğinden mahrum kalacaktır."*¹³

Belediye başkanı, bunun Osmanlı devlet yönetme sanatı olduğunu ve yeni kurulan Cumhuriyetle birlikte yönetimin laikleştiğini, fakat eski yönetim prensiplerinin hala geçerli olduğuna vurgu yapar. Ayrıca bu yönetim anlayışının, başkent Ankara'da da geçerli olduğunu, orada da idarecilerin kapılarının herkese açık olduğunu belirtir. Görüldüğü üzere, Anadolu taşrasında bir şehir olan Samsun'da yöneticiler halkla iç içe olmanın yanı sıra, onların her türlü sorunları ile de ilgilenen şeffaf ve her türlü bürokrasiden uzak bir yönetim anlayışına sahiptir. Linke, başkanın şehri ilgilendiren tüm konularda gerekli her türlü bilgiye sahip olduğunu söylediğinden sonra, Mübadele ile kentten giden Rumlar hakkında da ona sorular sorarak bilgi almaya çalışır. Belediye başkanı, Osmanlı döneminde Türklerin ziraatla meşgul olurken yahut ülkelerine asker ya da devlet memuru olarak hizmet ederlerken Rumların ve Ermenilerin devletin ticari hayatına hâkim olduklarını söyler. Dolayısıyla Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin birden en deneyimli tüccar ile orta sınıfın büyük ve etkili bir kesiminden mahrum kaldığını belirtir. Bu durumdan ekonomik olarak olumsuz etkilendiklerini, ancak artık onları aramadıklarını; çünkü Türklerin Rumlar tarafından yapılan işleri üstlendiklerini söyler. 1924 yılında yani 11 yıl önce kente Amerikalıların geldiğini ve Garry Tütün Kumpanyasının¹⁴, tütünü ayırıp tasnif etmek için yaklaşık 1.500 kadını istihdam ettiğini ve böylece ham tütünü Amerika'ya yolladıklarını aktarır. Bunun yanı sıra başkan, kentte yaşayan Rumların sadece kendilerini

11 Linke, age, s.193.

12 1935 yılının Mart ayında kente gelen Lilo Linke'nin ziyaret ettiği belediye başkanı, 25 Ocak 1935 ve 08 Ağustos tarihleri arasında altı buçuk ay görev yapan Hüsnü Yeğendir. Hüsnü Yeğen, görevi bıraktıktan üç yıl sonra ise hayatını kaybetmiştir. 1938 yılının Ekim ayında çıkan Ahali gazetesinde, onun gerek ruh gerekse tenasüp bakımından oldukça asil bir kişiliğe sahip olan Hüsnü Yeğen'nin Samsun belediye başkanlığına seçilmesinin ise halkın kendisine gösterdiği sevginin bir tezahürü olduğu şeklide bir haber yer almaktadır bkz. Baki Sarısakal, *Samsun Belediye Tarihi*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2007, s. 364; *Gelenekten Moderniteye Samsun*, s.7.

13 Linke, age, s.159.

14 Ayrıca ekonomik olarak Amerikan işadamları ve Amerikan donanması 1919 yılından itibaren bölgedeki ekonomik kaynakları geliştirmek üzere Karadeniz'de seyreden gemilerin subaylarından bilgi toplamışlar ve böylece Amerikan donanması bölgede hem taşıma işini yapmak hem de bilgi toplamak dışında Amerikan sermayesini korumak gibi önemli faaliyetler yürütmüştür. Örneğin, Samsun'daki Amerikan Tütüncülük Şirketi, Samsun limanının Amerikan savaş gemilerinin üssü konumuna gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu konuda bkz. Rahmi Doğanay, *Milli Mücadele'de Karadeniz (1919-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2016,s.165, 201,205.

zengin ettiklerini, ancak yaşadıkları şehir için hiçbir şey yapmadıklarının altını çizerek. O dönemlerde kentte yeterli miktarda su ve elektrik olmadığını ve bu nedenle, kentin geri ve ilkel bir durumda olduğunu söyler. Ancak 1928 yılından beri bu sorunların çözüldüğünü ve 1930 yılında ise ana yolları asfaltlamaya başladıklarını, hatta şehirde 100 tane radyo istasyonu kurulduğunu sözlerine ekler.¹⁵

Linke, başkana 1929 yılında tüm dünyayı derinden sarsan ekonomik kriz ile ilgili de bazı sorular sorar. Başkan, Türkiye'nin doğal olarak bu krizden etkilendiğini, ancak her şeyin yoluna girmeye başladığını söyler. O, limandan elde edilen gelirin tekrar artışa geçtiğini ve bu nedenle, kenti her yönden geliştirmeye devam edebileceklerini belirtir. Başkan çekmecesini açar ve bazı zemin planları ile haritaları üst üste koyar. Misafiri olan seyyaha şehirde üstü kapalı bir pazar yeri, buzhanesi olan modern bir mezbaha ve yeni bir kanalizasyon sistemi inşa etmeyi planladıklarına dair bazı bilgiler verir. Buna ek olarak, hükümetin bir süredir kentin ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir liman inşa etmeyi düşündüğünü, ancak bunun hemen gerçekleşmemesi durumunda kendilerinin bir iskele yapacaklarını belirtir. Ayrıca Samsun'un beş yıllık gelişme planı uygulayan Türk şehirlerinden biri olduğunu ve Ankara'dan yabancı bir şehir planlama uzmanı istediğini sözlerine ekler.¹⁶ Bu bağlamda, Samsun'da 1925 ve 1934 yılları arasında konsolosluk yapan Ramire-PieMaxime Vadala, konsolosluk raporlarında Samsun'da ekonomik hayatın iki dönemi olduğundan, birinci dönemin, 1925-1929 yılları arasında hâkim olan yüksek beklenti dönemi, ikinci dönemin ise Dünya Ekonomik krizinin hâkim olduğu 1929 sonrası olduğuna işaret eder. Vadala, Samsun'da görev yaptığı esnada kaleme aldığı konsolosluk raporlarında 1929 küresel krizinin Samsun'un gelişimine önemli bir darbe vurduğunu, ancak özellikle demiryoluna bağlı olan ulaşım altyapısı gibi faaliyetlerin devam etmesi ve Samsun'un önemli bir alanının ihracat limanı olmasından kaynaklanan kazanımlarına bağlı olarak kriz ortamında bile, Samsun ekonomisinin ayakta kalabildiğinin altını çizerek belediye başkanını teyit eden nitelikte bilgiler verir.¹⁷ Ancak başta kentin limanı ve ulaşım altyapısındaki yetersizlikler olmak üzere, bu dönemde Samsun ekonomik yaşamını etkileyen en önemli olayın, 1929 Dünya Ekonomik krizi olduğu söylenebilir. Tüm dünyayı derinden etkileyen bu kriz, özellikle tarım ürünlerinin piyasa fiyatlarında hızlı bir düşüşe sebebiyet verdi. Buna bağlı olarak, ihracatı büyük oranda geleneksel tarım ürünlerine dayalı olan Türkiye'nin döviz gelirleri de hızla düştü. Krizle beraber Türk lirasının değer kaybı tüccar kesiminin önemli kayıplar yaşamasına ve tarım sektöründe çalışanların da fakirleşmesine neden oldu.¹⁸ Vadala'nın da Samsun'da gözlemlediği gibi, krize koşut olarak ortaya çıkan bu hızlı fakirleşme süreci, Samsun'da kendini gösterdi. Samsunlu tüccarlar ticari işlerini zorlukla yapar hale geldiler. İhracattaki azalma doğal olarak ithalat için gerekli kaynağı azalttığı için, her zamankinden daha az dışalım yapılmaya başlandı. Ticaretin tam bir kargaşa ortamında olduğunu belirten Vadala, bu durumun halkın ve üreticinin sefaleti ile sonuçlandığının altını çizerek. Linke'nin de belirttiği gibi, kentin en önemli ihraç kalemi olan tütün satışında kriz nedeniyle ortaya çıkan daralma, Samsun'da

¹⁵ Linke, age, s.160.

¹⁶ Linke, age,s.160-161.

¹⁷ Özgür Yılmaz, "Fransız Konsolosu Ramire-Pie-Maxime Vadala'ya Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun (1925-1934)", Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu (26-28 Kasım 2015), C. I, Yay. haz. Erdem Ünlen, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s. 44.

¹⁸ Mehmet Bulut, "1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye'de Devletçiliğe Geçiş", Bilig, S.26, 2003, s.81 Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Alev Gözcü, *1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2013; Mustafa Yahya Metintaş ve Mehmet Kayitan, "1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Tarımına Etkileri ve 1931 Birinci Türkiye Ziraat Kongresi", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 23, 2016,ss. 34-82; Hüseyin Yücel, Cumhuriyet Ekonomisinin Kuruluşu ve Gelişimi, Türkiye Barolar Birliği Yayınları: 347, Ankara 2017, ss. 89-97.

üreticilerden esnaf ve bankalara kadar tüm kesimleri olumsuz yönde etkiledi.¹⁹ Şehirleşme açısından bakıldığında ise, Samsun aslında daha Osmanlı döneminden itibaren yeni bir plana göre oluşturulmaya çalışılan şehirlerden biri idi.²⁰ Bu durum, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde de devam etmiş ve Samsun'da şehirleşme faaliyetleri daha planlı bir şekilde devam etmiştir.²¹ 1923-1950 yılları Samsun şehrinin altyapısı kurulmuştur. Söz gelimi, Milli Mücadele kumandanlarından Kâzım (İnanç) Paşanın 1926 ile 1930 yılları arasındaki valiliği zamanında Cumhuriyet parkının düzenlenmesi, elektrik ve su şebekelerinin kurulması, yolların tamiri gerçekleştirilmiştir. Avusturyalı heykeltıraş Krippel' e yaptırılan Atatürk heykeli, 1932' de Cumhuriyet parkına dikilmiştir. Aynı yıl Samsun- Sivas demiryolu hattı hizmete girmiş ve iç bölge tarım ürünlerinin Samsun'a taşınması ve denizyoluyla gelen malların Anadolu'ya nakli de kolaylaşmıştır.²²

Belediye başkanının da söylediği gibi, Cumhuriyetin ilânı ile Türkiye'de başlatılan kalkınma hamlesi ile bir yandan yeni demiryolları döşenirken²³, diğer yandan bu yolların denizden devamını sağlayacak limanlara olan ihtiyaç artmıştı. Samsun bunlardan biriydi ve özellikle Samsun-Sivas demiryolu hattının yapılması ile Samsun'da her türlü hava şartında gemilerin rahatça yanaşarak yükleme ve boşaltma yapabileceği bir limana olan ihtiyaç artmıştı. Bu dönemde, özellikle İç Anadolu'dan Bağdat'a kadar olan sahanın çıkışı kapısı olan Samsun limanında gemi trafiği artmış, yükleme boşaltma faaliyetleri ile insan naklinde önemli rakamlara ulaşılmıştı. Fakat modern rıhtımlar ve onu her türlü kötü havada koruyan dalgakıranlar olmadığı için, gemiler kıyıya yanaşamıyor, yük ve yolcularını doğrudan karaya indiremiyor, ya da bindiremiyordu. Kıyı ile gemiler arasındaki bu irtibatı mavna, motor, kayık, çapar vb. adlarla anılan deniz araçları sağlıyordu. Samsun-Sivas demiryolu hattı, Samsun'u Sivas'a ve Orta Anadolu'ya bağlamasına rağmen, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren, limanın, özellikle Mersin ve İstanbul limanları karşısında önemini kaybetmesini önleyemedi. Önceleri Samsun hinterlandına dâhil olan Anadolu'nun birçok vilayetinin, iskele masraflarının çokluğu nedeniyle, Samsun limanı ile olan ticarî ilişkileri azalmaya başladı. Ulaşım zorluğu, nakliye ve diğer maliyetler yüzünden Sivas tüccarı, ticarî emtialarını nispeten daha az masraflı ve ulaşımı kolay Mersin'den getirmeye başladı. Bunların yanı sıra, Samsun, demiryolları faaliyete geçtikten sonra, Doğu vilâyetlerinin

19 Yılmaz, agm, s.60.

20 Mehmet Yavuz Erler, "Karadeniz'de Avrupalı Bir Kent: Samsun (1865-1875)", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, Cilt I, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2007, ss. 541-581. 19. yüzyılın ikinci yarısında Samsun'da altyapı ve imar çalışmaları devam etmiştir. Örneğin, Samsun- Sinop arasında yapılan telgraf hatları ve Samsun'un ilçesi olan Bafra'da tamamlanan telgrafhane ile birlikte, kent daha merkezi bir konuma gelmiştir. Yine 1868 yılında Samsun-Trabzon arasındaki haberleşmeyi sağlayacak olan telgraf hattının yapılması yönünde çalışmalara başlanmıştır. Buna ek olarak, Çarşamba ve Ünye gibi küçük yerleşim yerlerindeki halka haberleşme imkânı sağlamak adına telgrafhane inşa edilmesine karar verilmiştir bkz. Erler, agm, s.549.

21 Özgür, a.g.m, s.45. Ayrıca Vadala, şehirde Avusturyalı Rumpel Şirketi tarafından yapılan ve şehre su dağıtan elektrikli bir makine ile Amerikan Gary şirketine gönderilecek tütünlerin yapımı için binlerce işçinin çalıştığı bir fabrikanın yanında motor gücü ile çalışan dört matbaa ve dondurma odaları da bulunan bir buz fabrikasının da olduğu bilgisini verir. Konsolos ayrıca Samsun'un ilçesi olan Bafra'da özel bir müteşebbis tarafından kurulan elektrik santrali, buz fabrikası ve bir bıçkı atölyesi olduğunu söyler. Yine Çarşamba'da elektrik santrali, un fabrikası ve içme suyu şebekesi ve Havza'da ise bir un fabrikası olduğunu ve Amerikan Standart Oil şirketinin Samsun'da bir işletme açtığını ve adı geçen şirketin Rusya'dan aldığı petrolü burada işleyerek sattığını sözlerine ekler. Ancak hem 1929 yılında patlak veren küresel kriz hem de aşırı vergiler ve belediyenin çıkardığı zorluklar nedeniyle fabrikanın 1933'te faaliyetlerine son vermek zorunda kaldığının altını çizer bkz. Yılmaz, agm, s.56.

22 Ercüment Kuran, "Cumhuriyet Döneminde Samsun'un Ekonomik ve Sosyal ve Kültürel Gelişmesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c.7, sy.1, 1992, s. 125.

23 Özellikle demiryolları şehre daha kolay bir şekilde ulaşım imkânı sağladı. Ayrıca Avrupalı girişimciler tarafından yapılan su şebekesi ve elektrik santrali Samsun'daki en önemli altyapı hamleleri oldu. Bu nedenle, Vadala, Samsun'da "tamamen yeniden inşa edilen" bir yaşam olduğunun altını çizer. Bkz. Yılmaz, age, s.45.

tabii çıkış noktası haline gelmesine rağmen, modern bir limana²⁴ ve onun yan unsurları olan gerekli depolama tesislerine sahip olmaması nedeniyle, deniz ticaretini çok büyük oranda arttırmadı Böylece Samsun'a yönelmesi gereken yolcu ve eşya taşımacılığı giderek azalmaya başladı. Bu ve benzeri sorunların çözümü için artık modern liman tesislerini yapılması zamanı gelmişti. 1926-1944 yılları arasında sahip olduğu 7 iskelesi ile deniz ticaretine hizmet eden Samsun limanı, 1944 yılında Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umum Müdürlüğü bünyesine geçmiştir (TCDD 1965) . Sonraki yıllarda çeşitli teşebbüs ve kredi anlaşmaları ile liman, bir Türk-Alman girişim grubuna ihale edilmiş ve 1953 yılında bugünkü modern liman tesislerinin temeli atılmıştır. On yıl süren inşa faaliyetinin sonucunda, 1963 yılında 4.756 m uzunluğundaki mendireği 10.5 m su derinliğine sahip 776 m. uzunluğundaki ana rıhtımı ve diğer müştemilatları ile bugünkü modern limanın ilk hali ortaya çıkmıştır

Cumhuriyetin ilk yıllarında, Samsun'da kentin su, elektrik ve yol gibi temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik hummalı bir çalışma içine girildiği, ayrıca daha önce kentin ticari hayatında etkili olan Rumların bıraktığı ekonomik boşluğun da hızla telafi edilmeye çalışıldığı dikkat çekmektedir. Belediye başkanının sözünü ettiği Rumlar, I. Dünya Savaşı esnasında göçürülme politikasına tabi tutuldular. Aslında Samsun uzun bir süre Türklerin yaşadığı bir şehirdi. Tanzimat ile birlikte kente yönelik gayrimüslim göçü ve Kadıköy'ün belediye sınırlarına dâhil edilmesiyle kentte, bir Rum varlığı söz konusu oldu. Böylece Rumlar zaman içinde şehirde başka mahalleler de oluşturdular. Rumların Türk mahallelerinde ikamet etmesi, Türk tarafında bir rahatsızlık yaratmamış, ancak gayrimüslim köylerden bazılarına Balkan göçmeni yerleştirilmesi, Rum köylülerin tepkisine yol açmıştır.²⁵ Samsun ve çevresi ayrıca 1919-1920 yıllarında büyük ölçüde Rum tedhiş hareketlerine sahne olmuştur. 9 Haziran 1921'de Yunan kruvazörünün İnebolu'yu bombalaması ve muhtemel bir Yunan çıkarmasından endişe duyan Ankara yönetimi²⁶, 16 Haziran'da kıyı şeridinde yaşayan Rumların İç Anadolu'ya sevk edilmelerine karar vermiştir. Karar 17 Haziranda 15-50 yaş

24 Bu bağlamda, Vadala, kaleme aldığı raporlarında genel olarak şehrin modern bir limana duyduğu ihtiyaca özel bir vurgu yapar. Ona göre, Samsun limanı kuzeybatıdan esen rüzgârlara açık bir yer olduğundan, birkaç aylarında deniz ticareti büyük bir aksama yaşıyordu. Örneğin, 1933'ün Aralık ayında çok şiddetli bir fırtına, pek çok kişinin, gemi ve ticari eşyanın kaybına neden olmuştur. Sahil kesiminde yer alan önemli bir alan ve 801 küçük tekne, 52 ev ve demiryolu hattı dalgalar tarafından tahrip olmuştur. Hem denizde hem de karada önemli can kayıpları yaşanmıştır. Maddi olarak yaklaşık 2 yüz bin liralık bir kayıp olduğu bu fırtına, küresel krizin etkisinde olan Samsun için şartları daha da ağırlaştırmıştır. Bu nedenle, Vadala Samsun'da modern bir limanın yapılmasını, yaşanabilecek bu tür olumsuzlukların önüne geçebileceğinin altını çizer bkz. Yılmaz, agm, s.58-59.

25 Nedim İpek, "Kuruluşundan Cumhuriyete Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri", İlkçağdan Cumhuriyete Canik, ed. Cevdet Yılmaz, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2012, s.186. İpek, Samsun ve çevresindeki Rumların Balkan savaşı ile birlikte silahaltına alındıklarını ancak Osmanlı ordusundaki Rumların Yunan ordusuna karşı savaşmamak için ordudan firar ettiklerini söyler. Ayrıca firari olan Rumların askeri ve adli takibattan korktukları için Samsun ve çevresinde Pontus çeteleri oluşturduklarını belirtir. I. Dünya Savaşı öncesinde genel seferberlik ve Hıristiyan yükümlülerin amale taburlarına yazılmaları da firari sayısını artırır. Babiali bölgedeki Rum çete faaliyetlerine karşı 1917 yılında Samsun'daki Rum nüfusu sevk iskân politikasına dâhil eder. Bu nedenle, şehirdeki Rumlar Kavak ve Havza üzerinden Çorum'a sevk edilirler bkz. İpek, agm, s.187.

26 Samsun, İç Anadolu ve özellikle Batı cephesine taşınmak için önemli nakliyatın indirildiği limanlardan biri konumunda olduğu için, Yunanistan bu limanı işlemez duruma getirmek, buradaki malzemeyi tahrip etmek, Enosis vapurunun Türk denizcilerce ele geçirilmesine karşı bir misilleme yapmak, buradaki Pontus çetelerine moral vermek ve kıskırtmak gibi bazı amaçlarla 7 Haziran 1922'de Samsun'u bombaladı. 7 Haziran 1922 tarihinde Yunan harp gemilerinin Samsun'u bombalaması esnasında, Samsun şehrinin muhafaza ve inzibatıyla görevli bulunan Bahriye Müfreze Komutanlığı, şehri müdafaa etmek noktasında önemli yararlılıklar göstermiştir. Bilindiği gibi, Karadeniz kıyıları Mondros Mütarekesi'nin ardından, İşgal Devletleri'nin kontrolü altına girmiş ve bazı önemli noktalar işgal edilmiştir. Bu dönemde İşgal filoları tarafından Karadeniz'deki deniz nakliyatının kesin olarak engellenmesi amacıyla, Yunanistan'a büyük destek sağlanmıştır. Bu nedenle, Yunan filosu tarafından İstanbul'dan ve Sovyet Rusya'dan gizli yollarla gelen malzemenin Anadolu'ya çıkış kapısı olan İnebolu, 9 Haziran 1921'de ve Terme ise 1 Eylül 1921'de bombalanmıştır. Bkz. Atabey, agm, s. 320; Nutku, agm, s.61-62.

arası Rum erkek nüfusun Samsun'dan yola çıkarılmalarıyla uygulanmaya başlamıştır. Eylül 1922 tarihinde Samsun'da yaşayan Rumların bir kısmı firar etmiş, firar etmeyenler ise 1923 yılında yapılan mübadele sözleşmesi ile Samsun'u terk etmek zorunda kalmıştır. Bunların boşalttıkları yerlere Selanik ve çevresinden gelen mübadiller yerleştirilmiştir.²⁷

3. Şehirdeki Tütün Fabrikası ve İşçilere İlişkin İzlenimleri

Linke, belediye başkanı ile görüştüktan sonra, Devlet Tütün Fabrikası müdürü ile görüşmeye gittiğini söyler. Bu ziyareti esnasında fabrika binasını ayrıntılı bir şekilde gezer ve izlenimleri şu şekilde aktarır:

“Bina kırk yıllık, ancak çok iyi korunmuştu. Aydınlık ve havadardı. Hasta ve yaşlı olan fabrika müdürü, beni kendisinin gezdirmesi konusunda ısrarcı olmuştu. Tüm yaşamını bu fabrikaya vermiş ve gerçek bir baba sevgisiyle fabrikada çalışan 400 işçiyi bağrına basmıştı. İşçilerin çoğu yaşları on dört ve üzeri olan kadın ve kızlardı. Keten kumaştan iş önlükleri ile tozdan korunmak için başlık giymişlerdi. Temiz ve derli topluydular ve işlerini seviriyor görünüyorlardı. Bir zamanlar Bristol'deki Wills tütün fabrikasında gördüğüm işçi kızlardan pek farkları yoktu. Bunu müdüre söylediğim zaman yüzü okulda ödül kazanmış bir çocuk gibi sevinçle parlardı.”²⁸

Samsun'da tütün ziraatı ve ticaretinin yaygınlaşması, bölgenin uluslararası ticarete entegre olmasında ve bölgenin ekonomik olarak kalkınmasında önemli bir rol oynamıştır. Söz gelimi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan tütün ziraatı ve ticareti ile doğru orantılı olarak ticaret hacmi ve ekili arazi miktarı da artış göstermiştir. Bu nedenle olsa gerek, Samsun'daki tarımsal malların ticaretini yapan esnaf grupları içerisinde en kalabalık kadroyu her zaman tütün tüccarları oluşturmuştur.²⁹ Coğrafi konumu itibarıyla geniş bir hinterlandın çıkış kapısı olan Samsun bu konumu itibarıyla her dönem önemli bir ithalat ve ihracat merkezlerinden biri olma konumuna gelmiştir. 19. yüzyılda Samsun limanının önem kazanmasında, geniş bir tarımsal üretim sahasının dışı açılan kapısı niteliğinde olmasının önemli bir etkisi vardı. Samsun sadece Canik Sancağı için değil, aynı zamanda Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Yozgat, Şebinkarahisar, Kayseri, Harput, Kırşehir ve Diyarbakır gibi Anadolu'nun iç bölgelerinden gelen ürünler için de bir ihracat kapısı niteliğindedir. Bu yönüyle, Samsun'un sosyo-ekonomik olarak gelişmesi 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı tarımsal üretiminde görülen artışa paralel olarak gerçekleşen iç kaynaklardan ortaya çıktı. Bu nedenle, Samsun gösterdiği istikrarlı gelişme ile zaman içerisinde Güney Karadeniz'in en önemli limanı haline geldi.³⁰ Yine 19. yüzyılda buharlı gemilerin Karadeniz'e sefer yapmaları, tütün ziraatının başlaması ve Anadolu'ya olan göçler, Samsun limanını bölgede ön plana çıkarmıştır. Buna koşut olarak, Avrupalı tüccarlar da kente yerleşmeye başlamışlardır. Başta hububat, deri ve tütün olmak üzere çeşitli hammaddelerin ihracatı

27 İpek, agm, s.188. Bu konuda ayrıca bkz. Mesut Çapa, *Pontus Meselesi: Trabzon ve Giresun'da Milli Mücadele*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993; Pelin İskender Kılıç, “Samsun ve Çevresinde Pontus Çetelerinin Faaliyetleri ve Hükümet Uygulamaları”, *Turkish Studies*, 12/6, 2011, ss. 485-502; Mesut Çapa, “Samsun ve Çevresindeki Rum Çetelerinin Faaliyetleri”, *Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın İlk Adımı: Samsun 1919 (7 Mayıs 2010, Samsun)*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları:182, Ankara,2010, ss.131-141; Mesut Çapa, “Karadeniz'de Nüfus Mübadelesi”, *Karadeniz'de İsyân, Mübadele ve Propaganda*, Ed. İsmail Hakkı Demircioğlu, Rahmi Çiçek, Mehmet Okur, İstanbul 2019, ss.271-285.

28 Linke, age, s.161.

29 Dıġırođlu, agm, s.248.

30 Yılmaz, agm, s.56; Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago, 1980, s. 121.; Filiz Dıġırođlu, *XIX. Yüzyıl Karadeniz'inde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2011, ss. 53-121.

hız kazanmıştır. 1838 Ticaret Sözleşmesi ile zirai ürün üzerindeki tekel kalkınca, Canik bölgesi Avrupa pazarlarına açılmıştır. 1846'da İngiltere, Fransa gibi batılı ülkelerin tarım ürünleri üzerindeki kısıtlamaları Avrupa'nın Türk tütününe ve mısırına olan ilgisini artırmıştır. Kırım Savaşı, bölge limanlarında ekonomik bir patlamaya neden olmuştur. Bu yüzden, Samsun artan talebi karşılayamaz hale gelmiştir. Çünkü Samsun limanının iskelesi olmadığından, müttefiklerin Sivastopol'deki askeri kuvvetleri için gerekli mühimmat gemilere yüklenemiyordu.³¹

Linke, ayrıca Türkiye'den yapılan toplam ihracatın hemen hemen üçte birinin tütün dayandığını ve Türkiye'de Samsun ve Karadeniz sahili, İzmir ve Ege bölgesi ve Marmara havzası olmak üzere tütün yetiştiren üç bölge olduğunu belirtir. Ancak en kaliteli tütün Samsun ve civarında yetişmesine rağmen, İzmir ve civarında daha fazla miktarda tütün yetiştirildiğini ve bu üç bölgenin toplam olarak 45.000 ton tütün ürettikleri bilgisini verir.³² Linke'nin kente gelmesinden bir sene önce, Vadala, Mart 1934 yılına ait raporunda, Samsun'un en önemli gelir kaynağının ziraat olduğunu, ancak son zamanlarda şehirde endüstrinin de canlanmaya başladığını belirterek Samsun ve ilçelerindeki belli başlı sanayi kollarından söz eder. Ona göre, Samsun'daki endüstri tesisleri içinde Alman Bergmann şirketi tarafından yapılan ve Samsun belediyesi tarafından işletilen elektrik santrali başta geliyordu. Yaklaşık olarak 3 milyon franga mal olan bu santral, Rusya'dan getirilen mazot ve 200 volt üreten üç dinamo ile çalışmaktadır ve bu nedenle, şehirdeki elektrik diğer şehirlere göre daha pahalıdır.³³ Ayrıca Linke, babacan birisi olarak tasvir ettiği fabrika müdüründen ve fabrikada çalışan kızlardan da söz eder. İlk olarak, müdür ona fabrikada çalışan işçi kızların istikrarlı ve çalışkan olduklarını, her bir işçiye çok güvendiğini ve onların ellerinden her yıl 2 milyon tütünün geçtiğini söyler. Bununla birlikte, bu kızların kilo başına çalıştıklarını ve günde 75-80 kuruş arasında iş çıkardıklarını ifade eder. Hatta ona göre, Amerikan Gary Tütün Şirketi de işçilere aynı ücreti ödemektedir. Bu ücret, yüksek olmamasına rağmen, onların hayatlarını idame ettirmeleri için yeterlidir. Daha sonra Linke,

31 İpek, age, s. 216. İpek Samsun'da ekonomik hareketi sağlayan bir diğer unsurun bölgede tütün ziraatının başlaması olduğunu söyler. Ona göre, 19. yüzyıl başlarında Samsun ve çevresinde çok iyi tütün yetiştirebileceğinin anlaşılması üzerine tütün ekimi ve ticareti hızlı bir şekilde gelişmiştir. Bu nedenle, yakın yerlerden kente çok sayıda nüfus göç etmiştir. Ayrıca şehirde tütün işleme kuruluşları, bankalar, ticaret ve sigorta şirketleri faaliyete geçmiştir bkz. İpek, age, s.215. Samsun'da 1883 yılı itibarıyla denetimi ele alan Reji İdaresinin, yöredeki tütünü değerlendirmek amacıyla bir ambar ve fabrika inşa ettiği anlaşılmaktadır. Reji İdaresine ait ambar ve fabrikanın inşa tarihi ile ilgili kesin bir kayıt olmamakla beraber ambar ve fabrikanın 1884 yılında var olduğu anlaşılmaktadır. 23.000 metrekaare bir alanı kaplayan fabrikanın (bunun tütün deposu olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır) inşası birkaç yıl almış olmalıdır. Gerçekten de Samsun'da inşası yapılan tütün deposunun bulunduğu alan Reji tarafından açılacak olan sigara fabrikasına da ev sahipliği yapmıştır. Ancak Samsun Reji fabrikasına ait ilk resmi kayıtların 1887 tarihine ait olması, fabrikanın kuruluş tarihine ilişkin farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. Erler, muhtemelen Samsun Reji fabrikasının inşasına 1884'de başladığını ve ancak 1886 ya da 1887 yılında bitirilmiş olabileceğini ileri sürer. Ona göre, Samsun'daki büyük fabrikanın tesisi için gerekli kaynağın oluşturulabilmesi, Osmanlı Reji İdaresinin 1883-1887 yılları arasındaki çalışmalarının oldukça verimli olduğuna işaret etmektedir. Aslında Reji İdaresinin 1883 yılından itibaren tütün vergisi üzerinde Osmanlı topraklarında uyguladığı sıkı mali disiplinin büyük çaplı yatırımlarda devreye girmesi bakımında önemli olmuştur. Nitekim ilk olarak yurt genelinde gelişigüzel tütün ekimi yasaklanmış ve ticari değeri olan kaliteli tütün ekiminin sağlanması için belirlenmiş bölgeler dışında tütün ekimine izin verilmemiştir. Bu durum, kalitesiz tütün üretilen yüksek gelir elde eden çiftçiye huzursuz ederek Rejiye karşı ilk olumsuz kamuoyu yargısının zeminini hazırlamıştır. Reji yine de belirlemiş olduğu pilot bölgelerde üretilen tütünün bir sanayi ürünü olarak geliştirilmesi ve pazarlanmasında kararlılıkla hareket etmiştir. Bu kapsamda Reji İdaresi, tütün üretimine ruhsat verilen İstanbul, İzmir, Samsun ve Adana vilayetlerinde 1884-1887 arasında sigara imalatı yapabilen fabrikalar inşa etmiştir bkz. Yavuz Erler, "Samsun'da Tütün Üretimi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.4, sy.18, 2011, s.237.

32 Linke, age, s.167. Buna ek olarak, seyyah, Türkiye'nin 1925 yılında o zamana kadar Fransız bir şirket tarafından kendi çıkarı için kullanılan tütün tekelini devraldığını ve devletin ülkedeki tütün üretim ve satışını denetlediğini söyler. Ayrıca tütün yetiştirme ve ihracatının tamamen Tekel'in kontrol ve denetimi altında gerçekleştiğini ve devletin tütünden yıllık olarak 30 milyon Türk lirası net kar elde ettiğini belirtir bkz. Linke, age, s.167.

33 Yılmaz, agm, s.55-56.

fabrikada gördüğü bu girişken kızlarla, doğuda gördüğü ürkek, sessiz ve cahil kadınlar arasında uçurumun bulunduğu altını çizer. Bunun yanı sıra, seyyah, Samsun'daki Tekel fabrikasına dair bazı ayrıntılı bilgiler de sunar. Ona göre, Tekel, sigara üretimi için dört fabrika ile dört atölyeye sahiptir ve buralarda 3.000 işçi istihdam edilmektedir. Samsun'daki fabrikada işçiler günde sekiz saat çalışmaktadırlar. İşçiler hafta sonu, saat 11:30'da işe başlarlar ve işçilerin ekseriyeti parça başı çalışırlar ve günde ortalama 75 kuruş kazanırlar. Fabrikada ayrıca "Hasta Yardım Sandığı" adında özel bir sandık da kurulmuştur. Bu sandığa işçiler kazandıkları ücretinin yüzde ikisini verir ve fabrika da buna yüzde bir oranında katkı sağlar. İşçilerden birinin hastalanması durumunda, hastalığın ilk ayında adı geçen sandıktan, işçiye ücretin yarısı kadar ödeme yapılır. Hastalığın ikinci ve dördüncü ayında ise ücretin dörtte biri oranında bir ödeme yapılır. Çalışan işçi bir kadın doğum yaptığında tam ücretle bir ay istirahat raporu alma hakkına sahiptir. Kadın işçi yarım ücret karşılığında ise üç ay daha istirahat raporu alabilir. Fabrikada çocuklu anneler için bir kreş bulunmamaktadır ve bu yüzden kadınlar çocuklarını evde bakmayı tercih ederler.³⁴ Konsolos Vadala da kentin ekonomik yaşamına dair bilgi verirken, Türk Tekel İdaresi'ne ait sigara fabrikasından söz eder. O, bu fabrikada elektrikle çalışan 13 makinenin olduğunu ve her bir makinenin saatte 42.000 sigara ürettiğini ve fabrikada ayrıca Mollens adı verilen ve sigarayı paketleyen 8 makinenin bulunduğunu söyler. Her bir makine saatte, 20 adet sigara içeren 3.800 paket sigara yapmaktadır ve bununla birlikte, fabrikada Rose adı verilen ve tütün kolileri yapan 5 adet makine de vardır ve bu makineler, saatte 3.200 paket sigara yapmaktadır.³⁵

Seyyah, müdüre, fabrikada çalışan kızların okuma yazma bilip bilmediklerini sorar. Bunun üzerine müdür, büyük Amerikan yapımı sigara makinesinin önünde duran bir kızı çağırır ve ona bir parça kâğıt ile bir kalem verir ve ona Türkçe bir şeyler söyler. Linke, on sekiz yaşlarında kısa ve siyah saçları olan bu kızın, güzel ve hoş birisi olduğunu söyler ve onun hiç sıkılmadan yavaş bir şekilde "Hediye Yıldız" olan adını büyük Latin harfleri ile kâğıda yazdığını aktarır. Müdür, kızın soyadının İngilizcede "star" anlamına geldiğini belirtir ve geçen ilkbahardan beri herkesin bir soyadı olduğunu söyler. Akabinde işçi kız, seyyaha adını sorar ve seyyah adını hecelerken kız da onun adını Latin alfabesi ile harf harf kâğıda yazar.³⁶ Buna ek olarak müdür, Linke'yi fabrikanın giriş kapısının yanında bulunan karanfil, gül ve ayçiçeği bulunan bir bahçeye götürür ve orayı işçilerin fabrikaya gelişi ve gidişlerinde güzel şeylere bakmaları için bahçeye dönüştürdüğünü söyler. Ayrıca Linke, müdürün ofiste çalıştıklarını söylediği kızlardan birisinin dışarı çıktığını ve elinde ucuz bir fotoğraf makinesi ile fotoğraflarını çekmek için izin istediğini yazar. Seyyah bu duruma çok şaşırıldığını altını çizer.³⁷ Müdür ayrıca yaşlı bir kadın işçiyi çağırır. O da benzer şekilde verilen kâğıda hem kendi adını hem de seyyahın adını yazar. Daha sonra fabrikada yürütülen eğitim faaliyetlerine ilişkin seyyaha şu bilgileri aktarır:

*"Biz daima kış aylarında katılması zorunlu ve haftada beş ders olmak üzere okuma-yazma ve genel kültür kursları düzenleriz. Bu yarım saat, işçilerin çalışma zamanından, yarım saat de serbest zamanlarından alınarak yapılır. Önceleri okur-yazar olmayıp bizim kursa katılan iki kız şimdi ofislerimizde çalışmaktadır."*³⁸

34 Linke, age, s.167.

35 Yılmaz, agm, s.56.

36 Linke, age, s.162.

37 Linke, age, s.162.

38 Linke, age, s.162.

Linke'in Türkiye'yi ziyaretinden yedi yıl önce 3 Kasım 1928 tarihinde harf devrimi yapılmıştı. Toprak, aslında harf ve dil devrimlerinin birlikte değerlendirilmesi gerektiğini söyler. Bu alanda Türkçe söz derleme görevi Dil Encümeni Söz Derleme Merkez Heyeti'ne verilmiştir. Türkiye'de dil, uluslaşmanın bir sonucu değil, tam tersine uluslaşmaya yol açan ve onu yönlendiren temel unsurlardan biri olmuştur. Ayrıca dili pekiştiren temel faktörlerden biri de, yazı olmuş ve Harf devrimi sonrası, bir yandan dilin sadeleştirilmesi doğrultusunda çaba sarf edilirken, diğer taraftan, Millet Mektepleri aracılığıyla yaygın bir şekilde topluma okur-yazarlık benimsetilmeye çalışılmıştır.³⁹ Bu bağlamda, 1 Ocak 1929'da Millet Mektepleri açılmaya başlamış ve yaygın bir biçimde tüm ülkede harf devriminin gündeme getirdiği Latin harflerini benimsetme yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bunda Atatürk'ün etkin bir rolü olmuştur.⁴⁰

Linke'in de sözünü ettiği gibi,⁴¹ Harf devriminden sonra yeni harfleri öğrenmek için büyük bir istek meydana gelmiştir. Türk milletinde uyanan bu okuma-yazma isteği karşısında, daha önce faaliyette bulunan teşkilâtlar yetersiz kalmış ve hükûmet tarafından Millet Mektepleri Talimatnamesi çıkarılmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı, ülkedeki cehaletin önüne geçebilmek ve okuma-yazma oranını artırabilmek amacıyla, bakanlık bünyesinde Halk Eğitimi birimini kurmuş ve ilk defa 1927 yılında Halk Dershanelerini faaliyete geçirmiştir. Bu dershaneler, harf devriminden sonra yeniden düzenlenerek Millet Mektepleri adı altında teşkilatlanmıştır.⁴² Fabrika müdürünün ve seyyahın da belirttiği gibi, Atatürk devrimlerinin en önemli halkalarından biri olarak Soyadı Kanunu, bir bakıma daha önce yapılan toplumsal düzenlemelerin âdeta tamamlayıcısı niteliğindedir. Çağdaş anlamda soyadı, kişi hak ve özgürlüklerinin ortaya çıkmasıyla yaygınlaşmış ve bugünkü düzeyine ulaşmıştır. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayanlar vatandaş değil, tebaa statüsünde oldukları için, çağdaş anlamdaki kişi hak ve özgürlükleri oldukça geç gelişmiştir.⁴³ Linke'nin bir gazeteci olması sebebiyle kenti ziyareti esnasında Atatürk'ün

39 Zafer Toprak, "Cumhuriyet'in Kilit Taşı: Harf Devrimi", *Toplumsal Tarih*, sy.118, 2003, s.70.

40 Toprak, agm, s.70. Buna ek olarak, 1927 ve 1928'in kış aylarında ilk fikir hazırlıklar yapılmıştır. Bu sırada Atatürk, Türkçenin dil bilgisi, cümle yapısı ve yazım kuralları üzerine bizzat eğilmiş, konu ile ilgili donanımlı kişileri bir araya getirerek tartışmıştır. Böylece Uzmanlar Encümeni, ilk toplantısını 26 Haziran 1928'de yapmış ve Dolmabahçe Sarayı, dilcilerin, tarihçilerin, şairlerin, ediplerin, mebusların, vekillerin uğrak yeri haline gelmiştir. Mustafa Kemal Atatürk, karizmatik bir kimlikte; başkumandandı; büyük rehberdi; reis-i cumhurdu. Dil ve harf devrimiyle, "başmuallim" olmuştu. Yapılan çalışmalar kamuya 9 Ağustos 1928 Perşembe günü duyuruldu. Cumhuriyet Halk Fırkasının Sarayburnu'nda bir gösteri esnasında Atatürk, Latin harfleri diye anılmakta olan şekiller esas tutularak bir Türk alfabesi yapılmasının yeni Türkiye için ne denli anlamlı olduğunu halka ilettili. Ona göre, Türkiye, kentleri, köyleri, dağları ve ormanlarıyla bir okula, bütün bir millet de öğrenciyi dönüştürülmeliydi. Kentteki kundura boyacısından, kırdaki siğirtmaca ve ormandaki yörüğe kadar her Türk, okuma gayretine girmeliydi. Mustafa Kemal Atatürk, bundan böyle "başöğretmen", Büyük Millet Meclisi reisi, başbakan, mebuslar, bütün aydınlar ve memurlar birer öğretmenlerdi. Latin harfleri, bir tür "kültür bağımsızlığı" olarak algılanıyordu bkz. Toprak, agm, s.70.

41 Linke, age, s.219-220.

42 Sadık Sarısaman, "Taşrada Harf İnkılabının Uygulanışı (Afyonkarahisar örneği)". *AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Atatürk Özel Sayısı), 3 (8), 2006, s.119. (ss.93-135); Yine bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Cemal Avcı, "Harf İnkılabı ve Millet Mektepleri", *Mediterranean Journal of Humanities*, III/1, 2013, ss.43-60; Ramazan Boyacıoğlu, "Harf Devrimi ve Sağladığı Kolaylıklar". *ATAM Dergisi*, 50 (17), 2001, ss.429-450; İlnur Bozkurt, B. Bozkurt, "Yeni Alfabenin Kabulü Sonrası Mersin'de Açılan Millet Mektepleri ve Çalışmaları", *ÇTTAD*, 18-19 (8), 2009, ss.117-135; Cengiz Dönmez, "Atatürk ve Harf İnkılabı". *ATAM Dergisi*, 79(27), 2011, ss.37-70; F. Kılıç, *Yeni Türk Alfabesinin Kabulü ve Öğretilmesinde Kullanılan Yöntemler-Araçlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2011; Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1988; Neriman Tongul, "Türk Harf İnkılabı". *Atatürk Yolu*, (Mayıs-Kasım 2004), 33/34 (9), 2004, ss.103-130; F. Reşit Unat, "Latin Alfabesinden Türk Alfabesine", *Türk Dili*, 23 (2), Türk Dil Kurumu, Ankara 1953, ss. 721-734

43 T. Faik Ertan, "Cumhuriyet Kimliği Tartışmasının Bir Boyutu: Soyadı Kanunu", *Kebikeç*, sy.10, 2000, ss.257-258. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Yasemin Doğaner, "Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Sosyo-Kültürel Değişim", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS)*, c.8, 2007, s.250. Soyadı Kanunu'nun

önderliğinde yapılan devrimlere ve bu devrimlerin toplum üzerindeki yansımalarına yakın bir ilgi gösterdiği ve bu konuda ayrıntılı gözlem ve incelemelerde bulunduğu dikkat çekmektedir. Hatta kitabının adına bakılırsa (Allah Dethroned), Mustafa Kemal Atatürk'ün inançlar etrafında yapılmış geleneksel bir toplumda, batı tarzı aydınlanmacı bir yapıyı inşa etmeye girişmesini ve bunda başarılı olmasını hayretle karşıladığı; Atatürk devrimlerinin laikliği esas alması yüzünden, onu bir tür "Allah'ın krallığına" son veren önder olarak nitelmesi oldukça dikkat çekicidir.

4. Değerlendirme ve Sonuç

Lilo Linke'nin 1935 yılına ait gezi notları, hem yeni kurulmuş olan modern Türkiye Cumhuriyeti hem de Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde yapılan siyasi, idari, sosyal ve kültürel bakımdan toplumu dönüştürücü işleve sahip olan devrimleri ve bu devrimlerin toplum üzerindeki yansımalarını çözümlemek bakımından oldukça önemlidir. Linke'nin bir kadın gazeteci olarak, o yıllarda Türkiye'ye gelmesini ve o günkü zor seyahat koşullarında Türkiye'nin en ücra köşelerine kadar gitmesini, seyahat yahut macera arzusu ile açıklamak çok kolay gözükmemektedir. Verdiği bilgilere bakılırsa, hem Atatürk Türkiye'sine köklü bir ilgisinin olduğu hem de doğulu toplum olarak Türkiye'de gerçekleştirilen batılılaşma ve aydınlanma hareketlerini yerinde görmek istediği anlaşılmaktadır. Bu yüzden olsa gerek, gelmeden önce ülkeye ilişkin çeşitli kaynaklardan bilgiler edindiği anlaşılmaktadır. Nitekim yapının giriş kısmında modern Türkiye tarihinde meydana gelen olaylar kronolojik bir sıra ile (1908-1936) ele alınmaktadır. Linke'nin eseri, Türkiye'deki modernleşmeye yönelik Batılı bir gözlemci tarafından yapılan ilginç tespitler içerir. Örneğin, Samsun'un o dönemki belediye başkanı ile yaptığı görüşme ve bu görüşmeye dair bilgiler, kentin Cumhuriyetin ilk yıllarındaki idarecilerine ve yönetim anlayışına ışık tutması bakımından önemlidir. Ayrıca eser, bir şehir olarak Samsun'un Türkiye'nin doğusundaki şehirlere uygarlık ve gelişmişlik bakımından nispeten gelişmişliğini göstermesi bakımından da dikkate değerdir. Yine kadınların çalışma hayatına katılmaları ve okuma yazma öğrenmelerinin teşviki konusu da bir hayli önem taşımaktadır.

Öte yandan Linke'nin, kentin ekonomik hayatında önemli bir rol oynayan tütün fabrikasına ve burada çalışan işçi kadınlara dair nesnel gözlemleri ile Cumhuriyetle birlikte toplumun modernleşmesi yönünde yapılan harf devrimi ve Soyadı Kanunu gibi reformların, toplum üzerinde yarattığı etkileri nesnel bir dille betimleyişi, halkın devrimlere ve yeniliklere karşı tutumlarını görmek açısından da oldukça önem taşımaktadır.

---

kabulünden bir süre sonra 29 Kasım 1934'te: "Efendi", "Bey", "Paşa" gibi lakap ve unvanların kaldırıldığına dair Kanun çıkarılmıştır. Kanun'un çıkarılmasında soyadı alacak olanların daha önce kullandıkları lakap ve unvanları soyadı olarak almalarına engel olmak temel amaçtır. Kanun'un Ocak 1935'te yürürlüğe girmesi kararlaştırılmış ancak diğer uygulamalarda olduğu gibi bunda da memur ve öğretmenlerin halka öncülük etmesi amacıyla 31 Aralık'a kadar soyadı alarak sicile yazdırmaları istenmiştir. Kanun'un hayata geçirilmesinden sonra, soyadı alma işi kamuoyunu en çok meşgul eden konu olmuştur. Aynı zamanda dil devriminin ve Medeni Kanun'un bir parçası olan Soyadı Kanunu'ndan önce yalnız öz adın, aile adlarının veya doğum yerinin ayırt edici özellik olarak kullanıldığı Osmanlı toplumunda, bu durum nüfus kayıtlarında karışıklıklara, askere alma işlerinde veya iktisadi ilişkilerde zorluklara yol açmaktaydı. Batı tarzı kurumsallaşmanın oldukça geç olarak hayata geçirilmesi ve halkın resmî işlemlere olan ihtiyacının o ölçüde az oluşu, soyadına olan ihtiyacın da daha geç ortaya çıkmasına yol açmıştır. Böylece 21 Haziran 1934 tarihinde kabul edilen 2525 sayılı Soyadı Kanunu'nun, 1 Ocak 1935 tarihinde yürürlüğe konması kararlaştırılmıştır. Bkz. Doğaner, agm, s.250-251. Yine Soyadı kanununun Anadolu'nun bazı yerlerinde uygulanmasına ilişkin çalışmalar için bkz. Z. Fahri Fındıkoğlu, "Soyadı Kanunu'nun Tatbikatı", Çığır, sy.111,1941,ss.312-315; Necati Gökalp, *Türk Basınında Soyadı Kanunu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

Kaynakça

- Akbulut, Dursun Ali, (2012), “Canik Müstakil Livasının Son Mutasarrıfı ve Samsun’un İlk Valisi Osman Bey”, İlkçağdan Cumhuriyete Samsun, ed.Cevdet Yılmaz, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2012, ss.227-255.
- Atabey, Figen, (2019), “Samsun Bahriye Müfreze Komutanlığı ve Faaliyetleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.12, sy.68, Aralık 2019, ss.314-322.
- Avcı, Cemal, (2013), “Harf İnkılabı ve Millet Mektepleri”, *Mediterranean Journal of Humanities*, III/1, 2013, ss.43-60.
- Boyacıoğlu, Ramazan, (2001), “Harf Devrimi ve Sağladığı Kolaylıklar”. *ATAM Dergisi*, 50/17, 2001, ss.429-450.
- Bozkurt, İbrahim, Birgül Bozkurt, (2009), “Yeni Alfabenin Kabulü Sonrası Mersin’de Açılan Millet Mektepleri ve Çalışmaları”, *ÇTTAD*, 18-19 (8), 2009, ss.117-135.
- Bryer, Anthon and David Winfield, (1985), *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Vol. I, Washington D.C 1985.
- Bulut, Mehmet, (2003), “1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye’de Devletçiliğe Geçiş”, *Bilig*, S.26, 2003, ss. 77-101.
- Çapa, Mesut, (1993), *Pontus Meselesi: Trabzon ve Giresun’da Milli Mücadele*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993.
- Çapa, Mesut, (2010), “Samsun ve Çevresindeki Rum Çetelerinin Faaliyetleri”, *Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nın İlk Adımı: Samsun 1919 (7 Mayıs 2010, Samsun)*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları:182, Ankara 2010, ss.131-141.
- Çapa, Mesut, (2019), “Karadeniz’de Nüfus Mübadelesi”, *Karadeniz’de İsyân, Mübadele ve Propaganda*, Ed. İsmail Hakkı Demircioğlu, Rahmi Çiçek, Mehmet Okur, İstanbul 2019, ss.271-285.
- Diğiroğlu, Filiz, (2011), XIX. Yüzyıl Karadeniz’inde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2011.
- Diğiroğlu, Filiz, (2014), “Samsun Ticaretinin Kurumsal Teşkilatı (1923-1950), *Gelenekten Moderniteye Samsun*, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2014, ss.231-258.
- Doğaner, Yasemin, (2007), “Atatürk Dönemi Türkiye’sinde Sosyo-Kültürel Değişim”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS)*, c.8, 2007, ss. 235-260.
- Doğanay, Rahmi, (2006), “İstiklal Harbinde Samsun’daki Amerikan Filosu”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Samsun 2006, ss. 163-174.
- Doğanay, Rahmi, (2016), *Milli Mücadele’de Karadeniz (1919-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2016.
- Dönmez, Cengiz, (2011), “Atatürk ve Harf İnkılabı”. *ATAM Dergisi*, 79 /27, 2011, ss.37-70.
- Erlor, M. Yavuz, (2011), “Samsun’da Tütün Üretimi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.4, sy.18, 2011, ss.230-247.
- Erlor, M. Yavuz, (2007), “Karadeniz’de Avrupai Bir Kent: Samsun (1865–1875)”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, Cilt I, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yay., Trabzon, 2007, s. 541-581
- Ertan, T. Faik, (2000), “Cumhuriyet Kimliği Tartışmasının Bir Boyutu: Soyadı Kanunu”, *Kebikeç*, sy.10, 2000, ss.257-258.

- Fındıkoğlu, Z. Fahri, (1941), "Soyadı Kanunu'nun Tatbikatı", Çığır, sy.111,1941, ss.312-315
Gelenekten Moderniteye Samsun, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2014.
- Gökalp, Necati, *Türk Basınında Soyadı Kanunu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.
- Gözcü, Alev, (2013), *1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Issawi, Charles, (1980), *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago, 1980.
- İpek, Nedim, (2012), "Kuruluşundan Cumhuriyete Canik Sancak Merkezi samsun Şehri", İlkçağdan Cumhuriyete Canik, ed. Cevdet Yılmaz, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2012, ss.163-226.
- Kılıç, Fahri, (2011), *Yeni Türk Alfabesinin Kabulü ve Öğretilmesinde Kullanılan Yöntemler-Araçlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2011.
- Kılıç, Pelin İskender, (2011), " Samsun ve Çevresinde Pontus Çetelerinin Faaliyetleri ve Hükümet Uygulamaları", *Turkish Studies*, c.12, sy.6, 2011, ss. 485-502.
- Kuran, Ercüment, (1992), "Cumhuriyet Döneminde Samsun'un Ekonomik ve Sosyal ve Kültürel Gelişmesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.7, S.1, 1992, ss. 125-129.
- Linke, Lilo, (1937), *Allah Dethroned*, Constable Co. Limited, London 1937.
- Metintaş, Mustafa Yahya ve Mehmet Kayıtan, (2016), "1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Tarımına Etkileri ve 1931 Birinci Türkiye Ziraat Kongresi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 23, 2016,ss. 34-82.
- Nutku, Emrullah, (1962), "Samsun'un Bombardımanı ve Kahramanlık Yarışı", *Yakın Tarihimiz*, c.4, sy.41, İstanbul 1962, ss. 60-61.
- Ogurlu, Anita Judith, (2016), *Lilo Linke: A 'Spirit of Insubordination' Autobiography as Emancipatory Pedagogy; A Turkish Case Study*, Unpublished Phd., Humanities and Cultural Studies, Birkbeck College, University of London, 2016
- Peyami Safa, (1988), *Türk İnkılabına Bakışlar*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1988.
- Sarısamam, Sadık, (2006), "Taşrada Harf İnkılabının Uygulanışı (Afyonkarahisar örneği)", *AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Atatürk Özel Sayısı), 3 /8, 2006, ss.93-135.
- Sarısakal, Baki, (2007), *Samsun Belediye Tarihi*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2007, s. 364; *Gelenekten Moderniteye Samsun*.
- Strabon, (1969), *Coğrafya (Geographika)*, Kitap XII, Bölüm I-II-III, çev. A. Pekman, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.
- Tellioğlu, İbrahim, (2014), "Samsuna Türk Yerleşiminin Tarihi Gelişimi", *Turkish Studies*, 9/4, 2014, ss. 1107-1179.
- Tongul, Neriman, (2004), "Türk Harf İnkılabı", *Atatürk Yolu*, (Mayıs-Kasım 2004), 33/34(9), 2004, ss.103-130.
- Toprak, Zafer, (2003), "Cumhuriyet'in Kilit Taşı: Harf Devrimi", *Toplumsal Tarih*, sy.118, 2003, ss. 68-73.
- Tuğlacı, Pars, (1985), *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1985.
- Unat, F. Reşit, (1953), "Latin Alfabesi'nden Türk Alfabesi'ne", *Türk Dili*, 23/2, Türk Dil Kurumu, Ankara 1953, ss. 721-734.

- Yılmaz, Cevdet, (2007), “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Limanında Ulaşım ve Nakliyat”, İlkadımdan *Cumhuriyete Millî Mücadele*, (10-12 Mayıs 2007), ed. Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Eğitim ve Kültür Müdürlüğü Yayınları, Samsun, ss.581-595.
- Yılmaz, Cevdet, (2011), “Samsun Şehri, Kuruluş Yeri ve Kentsel Gelişim Özellikleri”, *Samsun Sempozyumu*, c. 2, (13-16 Ekim 2011), Samsun Valiliği Yayınları, Samsun ss.361-37.
- Yılmaz, Özgür, (2017), “Fransız Konsolosu Ramire-Pie-Maxime Vadala’ya Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun (1925-1934)”, *Türkiye Cumhuriyeti’nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu (26-28 Kasım 2015)*, C. I, Yay. haz. Erdem Ünlen, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, ss.29-67.
- Yücel, Hüseyin, (2017), *Cumhuriyet Ekonomisinin Kuruluşu ve Gelişimi*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları: 347, Ankara 2017.